

Urszula Wróblewska

Źródła wychowania państwowego Tatarów polskich w latach 1918–1939

Celem mojego artykułu jest ukazanie źródeł wychowania państwowego Tatarów polskich w Drugiej Rzeczypospolitej. Zmiana terytorialna Drugiej Rzeczypospolitej zmieniła również charakter liczebny mniejszości narodowych i wyznaniowych zamieszkujących ówczesną Polskę. Swoją uwagę skupię na mniejszości tatarskiej, wywodzącej się z kipczackiej grupy językowej. Tatarzy ci swoje losy związali z Wielkim Księstwem Litewskim już w XIV wieku, za sprawą książąt litewskich. Słyszący ze sztuki wojennej i posiadający możliwości oraz zdolności żołnierskie wspomagali wojska litewskie i polskie w walkach z Zakonem Krzyżackim. Wojowników ze stepu Kipczaku nie zabrakło również wśród wojsk Jana III Sobieskiego oraz podczas walk o niepodległość Polski z zaborcą. Nie szczydzili Tatarzy swojego krwi i wysiłku podczas walk o wolność „przybranej ojczyzny”. Poprzez współdzystowanie od wieków na ziemiach polskich ulegli oni znacznej asymilacji, zachowując jednak odrębność religijną i kulturową oraz pamięć swoich przodków.

W Drugiej Rzeczypospolitej Tatarzy stanowili jedną z najmniejszych grup etniczno-wyznaniowych. W 1923 roku oszacowano, iż Kresy Wschodnie zamieszkiwało 4980 muzułmanów. Dane te zostały zebrane przez wojewodów województw wschodnich i północno-wschodnich Polski z polecenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.¹ Już w 1925 roku spisem stanu liczebnego zajęła się Muzułmańska Gmina Wyznaniowa w Wilnie oraz Związek Muzułmański Miasta st. Warszawy przy pomocy innych gmin wyznaniowych. Wówczas dopiero spisowi podlegli wszyscy muzułmanie zamieszkujący Polskę, których

¹ AAN, MWR i OP, sygn. 1437, s. 4, 8, sygn. 1443, s. 212.

liczbę określono na 5805². Główne skupiska znajdowały się na ziemi nowogródzkiej, wileńskiej, białostockiej, nieliczna ilość społeczności tatarskiej zamieszkiwała Wołyń i Polesie. Znacząca i dosyć liczna była kolonia muzułmańska w Warszawie. Należy jednak pamiętać, iż w większości mieszkali tam Tatarzy nadwożańscy. Tatarzy z Kowieńszczyzny i północno-wschodniej Suwalszczyzny znaleźli się po 1918 roku w granicach państwa litewskiego.

Okres odradzającego się państwa polskiego był jednocześnie czasem najsilniejszego rozwoju kulturowego i religijnego społeczności tatarskiej. Stał się swego rodzaju wzorcem, do którego Tatarzy odwoływali się już po wojnie, kiedy zaczęli ponownie odbudowywać swoje struktury społeczne po 1989 roku. Należy zwrócić uwagę, że w Drugiej Rzeczypospolitej wiele mniejszości narodowych było traktowanych jako „zagrożenie odśrodkowe” wobec czego endecja wysuwała nacjonalistyczne hasła asymilacji mniejszości. Niewątpliwie zróżnicowanie narodowościowe i wyznaniowe Drugiej Rzeczypospolitej było problemem w sporze piłsudczykowski-endeckim. Wychowanie państwowe mniejszości narodowych po przewrocie majowym często opierało się na projekcie tzw. „asymilacji państwowej”, stworzonym przez Tadeusza Hołówkę. Twórca koncepcji wyrażał przekonanie, że państwo stwarzając mniejszościom nieskrępowane możliwości rozwoju kultury narodowej będzie jednocześnie krzewiło w nich poczucie lojalności wobec państwa. Program ten był ściśle powiązany z ideą ruchu prometejskiego i koncepcją federalistyczną Józefa Piłsudskiego. Wydaje się, że Tatarzy zgodnie i bez zastrzeżeń wpisywali się i popierali tę propozycję. Można wymienić kilka powodów pozytywnego ustosunkowania się społeczności tatarskiej do zachodzących na ziemiach polskich zmian:

- znaczny stopień zasymilowania mniejszości tatarskiej, będący konsekwencją chociażby utraty już w XVI wieku umiejętności porozumiewania się w swoim ojczystym języku stanowiącym ważny czynnik kulturotwórczy;
- silna postawa lojalnościowa wobec „przybranej ojczyzny” wytworzona poprzez wspólne walki o jej niepodległość;
- niewielka liczebność grupy niewykazującej potrzeb narodotwórczych o bardziej wyznaniowym charakterze.

W Drugiej Rzeczypospolitej rząd polski na czele z Józefem Piłsudskim czy Ignacym Mościckim, popierał działalność kulturową i religijną, wykazując się postawą tolerancji i zrozumienia. Tatarzy w 1936 roku jako

² AAN, MWR i OP, sygn. 1473, s. 54.

jedno z dwóch wyznań niechrześcijańskich otrzymali odrębny akt prawny regulujący sytuację społeczności muzułmańskiej w Polsce³. Przychylność władz państwowych do Tatarów nie wynikała z bezinteresowności i idei wielokulturowości, ale była raczej wynikiem akceptacji społeczności tatarskiej w celach propagandowych. Tatarzy w kontaktach ze Wschodem stanowili przykład przychylnego traktowania mniejszości muzułmańskiej w Europie, co ułatwiało władzom państwowym negocjowanie warunków z takimi krajami jak: Persja czy Egipt. Pomimo to działalność kulturalno-oświatowa czy religijna nie była pozbawiona dozoru państwowego. Świadczą o tym liczne dokumenty, w których Tatarzy informowali o przygotowywanych balach, spotkaniach tatarskich, które to informacje byli zobowiązani wysyłać do wojewody wileńskiego czy komendanta policji⁴. Tatarzy wykorzystując bardzo sprzyjającą sytuację rozpoczęli starania o stworzenie własnej struktury reprezentacyjnej. Związek Muzułmański m.st. Warszawy był pierwszym legalnym stowarzyszeniem wyznawców islamu po odzyskaniu niepodległości⁵. Drugi aktywny ośrodek znajdował się w Wilnie, gdzie w 1922 roku reaktywowano Muzułmańską Gminę Wyznaniową. Efektem wspólnej działalności tych dwóch silnych ośrodków było zatwierdzenie w 1936 roku STATUTU MUZUŁMAŃSKIEGO ZWIĄZKU RELIGIJNEGO. Tatarzy działali w dwóch strukturach: w Muzułmańskim Związku Religijnym (dalej MZR) oraz Związku Kulturalno-Oświatowym Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej. W latach 1925-38 struktura religijna składała się z Muftiatu, na czele którego stał doktor orientalistyki Jakub Szynkiewicz oraz podlegających mu dziewiętnastu gmin wyznaniowych zakładanych w ośrodkach tatarskich. Siedziba Muftiatu znajdowała się od 1926 roku w Wilnie, do zadań MZR-u należało: wizytowanie gmin, kształcenie kandydatów na duchownych, opieka nad cmentarzami oraz religijny ruch wydawniczy.

Natomiast Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej (dalej ZKOTRP) miał przyczynić się do pełnej odnowy życia społeczności tatarskiej poprzez rozwinięcie pracy oświatowej we wszystkich 21 terenowych ośrodkach. Z kierunków działania ZKOTRP należy wymienić: działalność wydawniczą (*ŻYCIE Tatarskie*; *ROCZNIK Tatarski*), organizowanie muzeum i archiwum tatarskiego w Wilnie, przygo-

³ Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej.

⁴ AAN w Wilnie F 53 Ap 23 b 1798.

⁵ Statut Związku Muzułmańskiego m.st. Warszawy został zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 14 XII 1923 r.

towywanie i prowadzenie odczytów o charakterze kulturowym. Celem ZKOTRP było skupienie się na ideologii Tatarów polegającej na ciągłym dążeniu do zachowania odrębności etnicznej i indywidualnych cech narodowych niewynikających tylko z religii, ale też będących zainteresowaniem przeszłością poprzez zachowanie poczucia swojego azjatyckiego pochodzenia⁶.

Związek współpracował z muzułmanami z Azerbejdżanu, Turcji, Persji, Egiptu, ale też bardzo silnie wspierał dążenia narodowościowe wśród ludów muzułmańskich, popierając działalność Tatarów krymskich czy nadwożańskich. Okres międzywojenny był momentem prawdziwych przemian i czasem ruchów nacjonalistycznych. Tatarzy polscy również w swojej działalności kulturalno-oświatowej zmierzali w kierunku odrodzenia wartości kulturowych, wielokrotnie podkreślając iż „możemy być spolszczeni, zbiałorutynizowani, możemy nawet nie posiadać swego języka i pełnego dziedzictwa kultury, ale na zawsze musimy pamiętać o swoim pochodzeniu i że jesteśmy narodem tatarskim”⁷.

W działalności tatarskiej na płaszczyźnie religijnej i kulturowej zauważamy dwie równoległe drogi działania. Jedna wynikała z postawy lojalnościowej i dążyła do współpracy z państwem, druga zaś zmierza do wyodrębnienia i podkreślenia swojej odmienności poprzez zaznaczanie wątków religijnych i historycznych.

Najintensywniejszy okres działalności wśród Tatarów rozpoczął się w zasadzie po 1925 roku, wówczas też w wychowaniu szczególny wpływ odegrał sanacyjny ideał wychowania państwowego utożsamianego przez niektórych badaczy z wychowaniem obywatelskim, czy obywatelsko-państwowym⁸. W myśl wychowania państwowego państwo w sposób harmonijny miałyby reprezentować interesy wszystkich grup społecznych, politycznych i narodowościowych, jednak interesy narodowe musiały być podporządkowane interesom państwa. Jednostka powinna czuć jedność z państwem i traktować je jako najwyższą wartość i jako „zbiorowy wysiłek”⁹. Realizacja celów i założeń wychowawczych sanacji była możliwa tylko wówczas, gdyby rozłożono i zaplanowano na lata proces wychowaw-

⁶ O. N. Mirza Kryczyński, *Z ruchu kulturalno-oświatowego wśród polskich Tatarów*, Wilno 1929, s. 15.

⁷ S. Aljewicz, *Orient Polski*, „Wschód” 1939, nr 1, s. 59.

⁸ K. Jakubiak, *Wychowanie państwowe jako ideologia wychowawcza sanacji*, Bydgoszcz 1994, s. 44-48

⁹ E. Magiera, *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczecin 2003, s. 14-17.

czy. Myśl przewodnia programów szkolnych zawierała się w haśle „Polska i jej kultura” i była realizowana jako treści programowe na niemal wszystkich przedmiotach (j. polski, historia, geografia, również arytmetyka z geometrią, nauczanie rysunków, roboty ręczne, śpiew oraz ćwiczenia cielesne). Również bardzo ważną rolę w wychowaniu obywatelskim przypisywano uroczystościom szkolnym, wycieczkom czy czytelnictwu. Ideał wychowania obywatelsko-państwowego zmierzający do wyrobienia miłości ojczyzny, szacunku dla władzy państwowej i pracowitości był bardzo silnie realizowany w organizacjach szkolnych. Wielu Tatarów uczęszczało na zbiórki organizowane przez Związek Harcerstwa Polskiego.

Do udziału w szkolnictwie powszechnym Tatarzy byli zobowiązani ustawą o obowiązku szkolnictwa powszechnego z 1919 roku. Uczęszczająca do szkół podstawowych, zawodowych i gimnazjów młodzież tatarska podlegała trzem obwodom szkolnym (brzeskiemu, wileńskiemu, wołyńskiemu). Dla około 60% nauka kończyła się na poziomie szkoły podstawowym. Szkoły zawodowe nie cieszyły się powodzeniem, ponieważ ziemiaństwo i urzędnicy bardzo często wysyłali swoje dzieci do gimnazjów, ale również ludność wiejska i małomiasteczkowa widziała szansę na lepszą przyszłość swoich dzieci właśnie po ukończeniu gimnazjum. Pomimo niekorzystnej sytuacji materialnej, co roku świadectwo otrzymywało od 5 do 12 Tatarów. Najwięcej słuchaczy tatarskich w okresie międzywojennym studiowało na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, ale też Tatarzy studiowali w Warszawie, Krakowie i Lwowie¹⁰. Wychowanie państwowe, które było fundamentalną wytyczną wszelkiej działalności w szkole powszechnej w sposób bezpośredni wpływało na kształtowanie postawy obywatelskiej wśród dzieci tatarskich uczęszczających do szkół.

W szczególnie trudnych sytuacjach finansowych społeczność tatarska mogła liczyć na pomoc ze strony Muftiatu i ZKOTRP. Związek odpowiedzialny za rozwój intelektualny i kulturalny Tatarów bardzo mocno popierał uczęszczanie młodzieży tatarskiej do szkół. Na łamach *ŻYCIA Tatarskiego* pojawiły się informacje o aktualnym udziale dzieci tatarskich w powszechnym obowiązku szkolnym, publikowano również liczne gratulacje dotyczące osiągnięć szkolnych. W czasopiśmie drukowano artykuły, które podkreślały znaczenie oświaty w społeczeństwie tatarskim. W 1923 roku ZKOTRP w przekazanej petycji do prezydenta w jednym z postulatów zwracano uwagę na potrzebę osobnej szkoły

¹⁰ A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918-1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, Warszawa 1990, s. 73-77.

dla dzieci muzułmańskich, wiemy, że również Tatarzy nowogródzcy planowali założyć odrębną szkołę z językiem tatarskim, ale z powodu braku wykwalifikowanych nauczycieli i funduszy nigdy te pomysły nie zostały w pełni zrealizowane. Dzieciom tatarskim przy meczetach gminy organizowały szkoły religijne, w których nauczyciele (hodżowe) uczyli zasad Islamu i czytania KORANU. Ocena wystawiana z religii przez hodżego była co roku wpisywana na świadectwie szkolnym. Z tradycją dzieci zapoznawały się poprzez udział w świątecznym i rodzinnym cyklu obrzędowym.

Działacze tatarscy również realizowali ideał wychowania państwowego, traktując pojęcie państwa jako wartość współistniejąca z religią „trzeba pamiętać, że dobro nasze polega na kulturze, zachowaniu pięknych tradycji tatarskich, którymi są: wysoka moralność i wierność Islamowi a także miłość ku naszej przybranej ojczyźnie Polsce”¹¹

Szczególnie często zauważamy komponenty: bojownika, obywatela i pracownika eksponowane i podkreślane na łamach czasopism tatarskich. Naczelnym zadaniem PRZEGLĄDU ISLAMSKIEGO jako organu gminy m.st. Warszawy było — „pogłębianie w Polsce znajomości Islamu jak i życia Tatarów polskich i innych ludów muzułmańskich. Niemniej chodzi o zacienianie węzłów przyjaźnie, które od dawna łączą Naród polski ze wschodem. (...) My muzułmanie, uważamy Islam nie tylko za wyznanie, lecz także za źródło najwyższych wartości kulturalnych i społecznych. Odtwarzanie tych wartości i ich pielęgnowanie uważamy za najświętszy obowiązek względem siebie samych, a jednocześnie za najlepszą drogę do kulturalnej i społecznej współpracy z Polską Odrodzoną”¹².

Meczet w społeczności tatarskiej jako miejsce nabożeństwa pełnił również bardzo ważną funkcję integracyjną. Stanowił centrum oddziaływania religijnego, wokół którego był skupiony imam z muezinem i cała społeczność tatarska danej gminy. W meczecie społeczność modliła się w intencji za kogoś lub w celu zaznaczenia jakiegoś ważnego wydarzenia. Ta funkcja meczetu pojawia się już w IV wieku, kiedy Tatarzy modlili się za księcia Witolda jako ojca ich osadnictwa. W kolejnych wiekach w meczecie obchodzili nabożeństwa żałobne po Janie III Sobieskim, po poległych w 1794 roku żołnierzach, w 1817 roku oddawali cześć Tadeuszowi Kościuszce. Uchwalenie Konstytucji 3-go maja również miało swój wydzźwięk w meczetach „tak w Warszawie jak i po prowincjach, waleczni

¹¹ „Życie Tatarskie” 1936 nr 9, s. 206.

¹² „Przegląd Islamski” 1934, nr 1-3, s. 1.

ci żołnierze zebrawszy się do swoich mołłów zaprzysięgali na Alkuran bronić króla, ojczyzny i ustaw rządowych”¹³.

W Drugiej Rzeczypospolitej meczety były również miejscem obchodów patriotycznych i wizytacji państwowych. Co roku również odprawiano nabożeństwa z okazji imienin prezydenta Ignacego Mościckiego. Szczególną cześć Tatarzy oddawali osobie Marszałka i każdego roku modlili się w rocznicę jego urodzin, zaś po 1936 roku modlitwą upamiętniali rocznicę śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego. Rokrocznie Tatarzy modlili się we wszystkich meczetach, obchodząc święta narodowe: 3 maja i 11 listopada¹⁴. Obok charakteru państwowego zauważamy również czczenie pamięci swoich przodków. Organizowano modlitwy za bohaterów tatarskich. Modlitwami w meczetach rozpoczęto też Wszechpolski Zjazd Muzułmański.

Tatarzy oddawali cześć swoim bohaterom poprzez udział w akademiach organizowanych przez lokalne oddziały ZKOTRP. Spotkania takie odbyły się np. ku czci gen. Brygady Aleksandra Romanowicza, w Baranowiczach uczczono pamięć por. Tatarskiego Pułku Ułanów Kajtowa pochowanego na cmentarzu muzułmańskim w Rumieńcu, powołano komitet budowy jego pomnika¹⁵, w Słonimiu z okazji 20-tej rocznica śmierci H. Sienkiewicza przygotowano przedstawienie¹⁶

Największym autorytetem wśród społeczności tatarskiej cieszył się Aleksander Sulkiewicz, działacz PPS, wierny przyjaciel J. Piłsudskiego. Aleksander Sulkiewicz stał się wzorem godnym naśladowania „Tatarzy polscy są szczęśliwi i dumni, że w okresie najcięższej walki, toczony przez Marszałka Piłsudskiego z przemocą rosyjską, wyszedł z ich szeregów człowiek, który całe swoje życie poświęcił walce u boku Marszałka i w walce tej zginął bohaterską śmiercią żołnierza legionowego. Życie i śmierć A. Sulkiewicza to żywy symbol stosunków polsko-tatarskich. To skrót całej historii. To też my Tatarzy wierni naszym tradycjom w ślad za nim pójdziemy”¹⁷.

Kontynuatorem idei reprezentowanych przez A. Sulkiewicza został Nowogródzki Oddział Tatarów Związku Strzeleckiego im. A. Sulkiewicza powołany 18 września 1936 roku. Tatarski Związek Strzelecki powstał również w Słonimiu. W Strzelcu stanowiącym kontynuację Drużyn Strzeleckich J. Piłsudskiego młodzi Tatarzy udowodniali, że godni są imienia

¹³ „Przegląd Islamski” 1937, nr 1-3, s. 29.

¹⁴ Rokrocznie Tatarzy otrzymywali przypomnienie od wojewody o zbliżającej się rocznicy z prośbą o należyte uczczenie danego dnia

¹⁵ „Przegląd Islamski” 1934, nr 1, s. 22.

¹⁶ „Przegląd Islamski” 1936, nr 4, s. 17.

¹⁷ „Przegląd Islamski” 1935, nr 3-4, s. 20.

swojego patrona¹⁸. Istotną rolę w wychowaniu państwowym odgrywał kult i działalność J. Piłsudskiego. Tatarzy szanowali Marszałka ze względu na przeszłość wspólnych walk w 1921 roku. Bliskie były również społeczności tatarskiej idee J. Piłsudskiego realizowane poprzez oświatę i wychowanie w Drugiej Rzeczypospolitej. Działalność Tatarów w oddziałach Strzelca była powodem do dumy dla rodzin tatarskich.

W Słoniemiu i Nowogródku powstały amatorskie zespoły artystyczne. Dużym problemem był brak u Tatarów polskich własnej twórczości ludowej. Młodzi Tatarzy tańczyli krakowiaka i kujawiaka, wykonywali przyśpiewki oraz polskie pieśni narodowe, starano się sięgać do fragmentów SONETÓW KRYMSKICH A. Mickiewicza czy BENIOWSKIEGO J. Słowackiego. Wzbogacano repertuar twórczością ludową Tatarów krymskich i nadwożańskich.

Tatarzy w swoich ośrodkach zakładali również biblioteki jako, że w Drugiej Rzeczypospolitej „dobra książka i staranne pokierowanie czytelnictwem młodzieży może być cennym środkiem oddziaływania i wychowania obywatelskiego”¹⁹. W księgozbiorach znajdowały się dzieła polskich pisarzy (poezja A. Mickiewicza, J. Słowackiego, M. Konopnickiej oraz proza B. Prusa, E. Orzeszkowej). W każdej bibliotece znajdowały się książki, broszury o islamie, krajach Bliskiego Wschodu i historii narodów muzułmańskich. Prenumerowano również do bibliotek ŻYCIE TATARSKIE, WSCHÓD, PRZEGLĄD ISLAMU oraz ROCZNIK TATARSKI. Biblioteki miały problemy finansowe i powiększenie zasobów było możliwe dzięki prywatnym darowiznom lub przez zakup z pieniędzy zebranych podczas przedstawień lub imprez tanecznych²⁰.

Tatarzy w Drugiej Rzeczypospolitej byli pod wpływem dwóch źródeł wychowania państwowego. Pierwszy o charakterze zinstytucjonalizowanym był realizowany w szkołach powszechnych w ramach wychowania państwowego. Drugie źródło było generowane przez samych Tatarów, którzy popierając ideę asymilacji państwowej zwracali uwagę na wartość jaką stanowi „Polska i jej kultura”. Jednocześnie obserwując i wspierając dążenia niepodległościowe współwyznawców z Krymu liderzy tatarscy stworzyli ideologię, w której ważna stała się również odrębność etniczna a nie tylko religijna.

¹⁸ „Przegląd Islamski” 1936, nr 4, s. 23, 1934, nr 1, s. 20, 1934, nr 3, s. 23.

¹⁹ Okólnik Inspektora Szkolnego w Wilnie do Zarządów Szkół Powszechnych miasta Wilna w sprawie bibliotek szkolnych, „Kurier Wileński” 203 (355).

²⁰ „Przegląd Islamski” 1934, nr 1, s. 19.